
ТЕМА 8

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ, ПИСЬМА ТА ПОЧЕРКУ

- § 1. Короткий нарис історії експертизи письма.*
- § 2. Загальні положення криміналістичного дослідження документів.*
- § 3. Криміналістичне дослідження письма.*
- § 4. Класифікація загальних ознак почерку.*
- § 5. Класифікація власних ознак почерку.*
- § 6. Розробка та складання розшукової таблиці за почерком.*

§ 1. Короткий нарис історії експертизи письма

З історії відомо, що первісні люди жили невеликими групами, разом працювали і ходили на полювання. У процесі еволюції в них поступово розвивався свій засіб спілкування – мова, яка дозволяла коротко та швидко передавати думку за допомогою слів і речень. Це був повільний, поступовий процес, проте поява звукового мовлення означала величезний стрибок еволюції людського інтелекту. Саме завдяки мові люди повідомляють один одному свої думки, почуття, прохання – спілкуються між собою. Без мови людське суспільство та цивілізація не змогли б успішно розвиватися та й існувати.

Найперші твори мистецтва з'явилися 30000 років тому. Вони були зроблені «людиною розумною» (*Homo sapiens*) – це вид, який проіснував до наших днів, і до якого відносять сучасну людину. Прадавні розумні люди виконували реалістичні зображення бізонів, оленів та інших тварин на скелях і кам'яних стінах печер. Це були так звані наскельні малюнки. Вони виявлені в Африці, Америці, Європі та Азії. Найбільш відомі печери з такими малюнками: Альтаміра в Іспанії, Ріо Пінтурас у Аргентині, Пеш Мерль у Франції та ін.

Ми багато дізналися про прадавніх людей, які жили в сиву давнину, саме завдяки їхній писемності. Вони, як і ми, описували все, що відбувалося в їхньо-

му житті. Завдяки таким писемним пам'яткам ми змогли отримати багато інформації про народи великих прадавніх цивілізацій: єгиптян, мешканців Месопотамії, греків, римлян, майя, ацтеків та ін.

Основне призначення письма як у минулому, так і нині – передавання інформації на значну відстань і закріплення її в часі. Саме з цією метою створювалися спеціально накреслені знаки, графічні зображення, за допомогою яких люди могли дізнаватися й отримувати різну інформацію. Ці спеціально створені знаки у вигляді письма були не тільки засобом передачі певного змісту на значну відстань, а й забезпечували можливість спілкування людей і дозволяли їм набувати нових знань.

Писемність має довгу історію свого розвитку, що нараховує понад п'ять тисяч років. Наприклад, *шумери* винайшли писемність приблизно у 3300 році до нашої ери. Шумерська писемність – це клинопис, який складався із малюнків різних предметів, але невдовзі ці малюнки стали замінити схематичними знаками зображення.

За тисячоліття розвитку письма змінювалися його знаряддя, матеріали, типи, накреслення графічних знаків тощо. Нині сучасні алфавіти, Європейських мов базуються на прадавньому фінікійському письмі. Греки використали цей же алфавіт, але замінили декілька приголосних букв на голосні. Пізніше римляни пристосували грецький алфавіт до свого латинського. Сучасний український алфавіт був створений братами-слов'янами Кирилом і Мефодієм у 863 році на базі грецького.

У процесі еволюції сформувалося чотири типи письма: *піктографічне* (малюнкове із зображенням тварин чи явищ природи, таких як день, ніч, дощ); *ідеографічне* (у вигляді символічних знаків, кожен із яких мав одне значення); *складове* (із окремо складених букв чи знаків); *літературно-звукове* (або буквинно-звукове). Останнє є найпоширенішим сьогодні. У літературно-звуковому письмі кожний графічний знак (літера) позначає окремий звук.

Існують і інші види писемності, розповсюджені як і наша, але зовсім несхожі на наш алфавіт. Наприклад, арабська писемність, китайська, японська або хінді та ін.

Відомо, що мова між людьми існує у двох формах – усній і письмовій. Обидві вони ефективні для реалізації головної функції мови – комунікативної. Але на певному етапі суспільства розмовна мова як єдина форма зв'язку перестала задовольняти потреби людей, які значно ускладнилися й зросли у процесі спілкування між собою. Для подолання цієї проблеми з'явилося *письмо* як додатковий засіб спілкування між людьми.

Найдавніша писемна літературна пам'ятка – шумерська епічна поема. Вона була написана у 2000 році до нашої ери і називається «Поема про Гільга-

меша». У ній розповідається про пригоди героя, який хоче повернути життя своєму померлому товаришу.

Необхідно відмітити, що люди у сиву давнину писали на різному підручному матеріалі, придатному для різьблення: дереві, кістках, глиняних табличках, металевих пластинах тощо. Наприклад, шумери для письма використовували глиняні таблички. У Європі з цією метою використовували смуги тонкої тканини. Їх виготовляли зі стебел водяної рослини папірус. А у 300 році до нашої ери греки винайшли пергамент, який використовувався народами Європи протягом тисячі років. Папір, який використовується сьогодні, був винайдений у Китаї садівничим Тсай Луаньом у 105 році нашої ери.

З появою та поширенням писемності з'явилися і пов'язанні з нею правопорушення, зокрема при оформленні документів, а з ними зародилася експертиза письма.

Так, уже у стародавньому Римі, за правління імператора Юстиніана, судові спори про справжність документів уже вирішувалися за допомогою експертизи письма. Таке свідчення про неї належить до одного із перших джерел почеркознавчої експертизи.

Почеркознавча експертиза поступово вдосконалювалася та впроваджувалася в усі сфери людської діяльності. Вона пройшла чотири етапи розвитку, на яких панівними були:

1. Каліграфічна експертиза;
2. Прикметно-описова експертиза (сигналітичний метод);
3. Графометрія;
4. Графологія.

Відомо, що у Російській імперії перші відомості про проведення експертизи письма відносять до початку XVII ст. Із уведенням Російського Зводу законів започаткувалася вимога: звіряти почерк документів, що викликають сумніви щодо справжності. Для цього призначалися люди, які володіли «таємницею» письма, – секретарі присутніх місць (заст. урядових установ), учителі чистописання та ін. Основною вимогою до тодішнього експерта письма було вміння читати та гарно писати.

Каліграфічна експертиза. Процес каліграфічного дослідження зводився лише до виявлення подібності чи розбіжностей зовнішнього виконання окремих літер у рукописах, що порівнювалися. Таке механічне зіставлення будови письмових знаків без зважання на обставини, що впливають на формування письмово-рухомого навичку, призводило до грубих помилок. Через це такі псевдонаукові дослідження викликали різку критику з боку провідних вчених низки країн, особливо Рейсса (Швейцарія) і Є. Ф. Буринського (Росія). Так, Є. Ф. Буринський відзначав, що правосуддю доводилося боротися як зі справжніми підробниками, так і з фантазією експертів-каліграфістів.

Прикметно-описова експертиза. Її розробив видатний французький криміналіст Альфонс Бертільйон у 1897 р. В основу цього методу було покладено використання опису зовнішніх ознак людини за методом «словесного портрета». Суть у тім, що у письмі виявлялися найбільш відкриті, помітні, тобто ті, що впадають в очі ознаки-прикмети почерку, які й були тим критерієм, за яким встановлювалася тотожність або розбіжність у почерку. Однак і цей метод виявився непридатним для адекватної експертизи письма, отож, незабаром від нього відмовилися, оскільки його автори також перенесли методику «словесного портрета» на почерк.

Графометрія – це вимірювання почерку. Цей метод запропонував французький криміналіст Е. Локар. Графометричне дослідження зводилося до вимірювання та порівняння низки величин у порівнюваних почерках. Тобто експерт визначав відносні величини малих букв, напрямків рухів, абзаци, інтервали між літерами й словами та ін. Потім ці заміри величин почерку, що досліджувався, і поданих для порівняння зразків відкладав на графіку (у вигляді кривої) та порівнював між собою. Збіг кривих свідчив про те, що порівнювані рукописи виконані однією особою, а їх розбіжність – про виконання різними особами.

Однак цей метод мав багато суттєвих недоліків: він був трудомістким, враховував тільки кількісні характеристики, а недооцінка якісних вресіт-решт призводила до експертних помилок.

Позитивним же набутком цього методу стала розробка деяких особливостей почерку, зокрема розміру, розгону, розмаху, зв'язності, нахилу та ін., що набули розвитку в сучасній класифікації ознак письма та почерку.

Графологія – це вчення про розпізнання за почерком характеру людини. Перша робота з графології була написана італійським лікарем К. Бальді у 1622 р. і називалася «Про способи пізнання життя, характеру та особистих рис людини за письмом». Пізніше професор А. Рошталь та інші вчені стверджували, що за почерком можна визначити характер, схильності, позитивні та негативні риси людини. Ця ідея щодо дослідження почерку вважалася закономірною і набула широкого практичного застосування у країнах Європи та Америки. Наведемо деякі графологічні приклади:

- ознака «*спрямованість рядків*»: рядки, які йдуть вгору, свідчать про гарту, енергійність, прагнення до влади; рядки, що спускаються донизу, навпаки про відчай, печаль або хворобливість, характеризують людину як фізично і морально слабку;

- *нахил літер*: літери нахилені праворуч свідчать про чутливість, і ця риса проявляється тим сильніше, чим більший нахил. Почерк без нахилу відповідає холоднокровній, байдужій людині з непорушною енергією та стійкістю. Нахилені ліворуч літери свідчать про відсутність чутливості, часто про не-

ширість. Почерк звивистий, нерівний (дипломатичний) вказує на гнучкість характеру (а то й уміння коли треба, гнути спину) і мінливість переконань;

- *зв'язність почерку*: зв'язок літер між собою вказує на зв'язність ідей, послідовність викладу думок, розсудливість у своїх діях;

- *відривчастий почерк*: свідчить про поетичний або художній характер. Правильність літер говорить про спокійний, врівноважений характер;

- *стислий почерк*: вказує на схильність до економії, бережливості, чим більш стислі літери, тим сильніше виражені ці схильності;

- *розмашистий почерк*: є показником щедрої, нескупої натури;

- *різне написання однією і тією ж особою букви, наприклад «т»–«т»* – вказує на несталий, мінливий характер;

- *наявність штрихів над буквою «т» і під буквою «ш»* – свідчить про акуратність виконавця рукопису;

- *штрихи над буквою «п» і під буквою «и»*, – вказують на надмірну обережність;

- *виконання букви «ш» як букви «т», а букви «и», як букви «п»* – вказує на брехливість та лицемірство тощо.

З наукової точки зору, роботи сучасних графологів викликають значний інтерес, оскільки сучасна графологія не тільки вдосконалює підходи до аналізу почерку, а й широко використовує дані інших наук: медицини, математики, психології, філології, фізіології тощо.

Так, експерт-почеркознавець А. Кафнер (Австрія) у 1935 р. після вивчення 35000 підписів, на підставі мікродосліджень штрихів у літерах дійшов висновку про безпосередній зв'язок між раковим захворюванням і почерком з точністю до 97%.

У США понад 500 фірм використовують аналіз почерку для визначення професійних якостей людини, яку приймають на роботу чи яка просувається по службі. У Німеччині, Данії, Франції бізнесові структури теж використовують графологію для визначення професійної придатності. Розпочалося викладання цієї дисципліни у світовій вищій школі: нині графологію включено до програм університетів Гамбурга, Мюнхена (Німеччини), Сорбонни (Франція), Берна, Цюриха (Швейцарія) та ін.

Вчені-почеркознавці України використовують роботи сучасних графологів – за їх допомогою розв'язують завдання неідентифікаційного (діагностичного) характеру, зокрема зі встановлення факту незвичайного виконання рукопису.

Завдяки графологічним дослідженням можна визначити зміни зовнішньої обстановки письма: незвичайну позу, нетардиційний матеріал письма, незвичний темп виконання рукопису, імпровізований прилад для письма – цвях, сірник, ніж, пензлик та ін.

Аналізуючи почерк, вивчають внутрішній стан автора рукопису, зокрема, що пов'язаний із віковими змінами організму, переохолодженням, перегрівом, алкогольним сп'янінням, втратою зору, фізичною втомою тощо.

Графологи можуть з'ясувати і дослідити спосіб свідомої зміни свого почерку, мету та завдання, яке ставив перед собою автор рукопису, навмисне маскуючи свій почерк. Такими можуть бути:

- зміна скоропису почерку;
- наслідування друкованого шрифту;
- наслідування почерку іншої особи;
- зміни способу тримання приладу для письма;
- виконання рукопису лівою рукою;
- виконання рукопису з лівим нахилом;
- встановлення статі, віку та ін.

Можливості графологічних досліджень розширюються — нині, крім згаданого, на підставі почерку можливо реально встановити стать, вік, психічний стан, професію тощо.

Насьогодні почерк є об'єктом дослідження не тільки криміналістів, судових експертів, а й медиків, психологів та інших спеціалістів. Наприклад, вплив перевантаження та стан невагомості вивчається у космічній медицині за допомогою почерку. Однак, як і раніше, основним завданням експертизи письма залишається встановлення виконавця рукописного тексту (підписів), які розв'язуються у процесі криміналістичного ідентифікаційного дослідження письма та почерку.

§ 2. Загальні положення криміналістичного дослідження документів

У сучасних умовах боротьби з правопорушеннями криміналістичне дослідження почерку та експертиза змінених документів набуває все більшого значення.

Криміналістичне дослідження документів (КДД) — це один з видів судової експертизи, який є ефективним засобом боротьби зі злочинністю і найбільш розповсюджений у практиці криміналістичних установ. Його частка складає ледь не половину всіх криміналістичних досліджень. Велику роль відіграє криміналістична експертиза при розкритті особливо небезпечних злочинів: справ про розкрадання державного, суспільного та приватного майна; у справах, пов'язаних з підrobкою документів та ін. Адже у сферу інтересів криміналістичного дослідження потрапляють найрізноманітніші документи — вони й стають об'єктами КДД.

Слово «документ» запозичене з латині: *documentum*, означає «письмовий акт». Давнє значення цього слова, як бачимо, збережено: документ — це

письмовий доказ або свідчення; матеріальний об'єкт, у якому зафіксовані відомості про певні факти, що вже відбулися або передбачені у майбутньому.

У кримінальному праві документами визнаються паспорти, посвідчення, дипломи, пенсійні книжки та інші письмові акти, видані державними установами та громадськими організаціями, що мають юридичну силу. На відміну від цього, у криміналістиці документами вважають будь-які письмові акти, що вміщують доказову інформацію, зокрема й особисті: листи, щоденники, конспекти, листівки, записки тощо. Ці документи розглядаються, навіть якщо вони виконані у вільній формі: від руки, машинописним, друкованим або іншим способом за допомогою літер та будь-яких графічних зображень. Спосіб нанесення графем теж не регламентовано: вони можуть бути виконані чорнилом, олівцем або будь-якою іншою речовиною чи окремим предметом.

В офіційних документах, що видаються державними установами, підприємствами, організаціями, повинні міститися певні обов'язкові елементи – **реквізити** (від лат. *requisitum* – потрібне, необхідне). Реквізитами є: бланк документа, його форма, колір, розмір, захисні засоби, відбитки печаток, штампів, підписи, фотокартки, написи, найменування і дата його складання, назва й адреса підприємства (організації), сторони, яка бере участь у здійсненні операції, номер, серія документа та ін. Досліджувані документи не можна підшивати до справи, скріплювати скріпками, робити на них помітки, перегинати, ставити відбитки печаток і штампів. Їх зберігають в окремих пакетах з відповідними написами, а пред'являють при допиті в поліетиленових обгортках. У судово-слідній практиці розрізняють такі *види документів*:

- графічні (плани, схеми, креслення, малюнки);
- письмові (рукописні тексти, підписи, цифри та інші записи);
- фотодокументи (фотознімки);
- кіно-, відеодокументи (кіно-, відеозаписи);
- фонодокументи (звукозаписи).

За критерієм достовірності розрізняють документи *справжні* (документи-оригінали) та *підроблені* (фальшиві).

Справжній документ повинен мати фактичну та формальну сторони.

Фактична — це наявність у документі правдивих фактів без змін і перекручень. Наприклад: Петренко народився: число, місяць, рік, місце народження.

Формальна — документ повинен бути виданий конкретною установою, уповноваженою на те особою з усіма відповідними реквізитами.

Якщо документ відповідає цим вимогам, то він справжній, якщо ні — підроблений.

Підробленим документом називають документ, реквізити або зміст якого не відповідають дійсності. Підробка може стосуватися як фактичної, так і формальної сторони документа, оскільки вона буває двох видів: інтелектуальна і матеріальна.

Інтелектуальна підробка – це недотримання в документі фактичної сторони, він правильний як за формою, так і за виготовленням. Тобто в документі є всі необхідні реквізити, але викладені у ньому дані містять неправдиві відомості.

Матеріальна підробка – це документ, у якому не дотримана формальна чи фактична сторона або обидві разом. Тобто зміст документа змінений через внесення неправдивих відомостей, шляхом підчистки, травлення, переклейки фотокартки та ін. у справжній документ, або ж цілковите виготовлення підробленого документа.

Крім того, матеріальна підробка буває: *повною* (документ цілком підроблено); *частковою* (у нього внесено певні зміни виправлення, дописки, підчистки, заміни фотокартки, вклеєння листка з іншого документа та ін).

Справжні документи поділяються на *дійсні* та *недійсні*. Перші з них (дійсні) мають юридичну силу в часі і просторі, наприклад, посвідчення, видане на певний строк. Другі (недійсні) – втратили юридичну силу, наприклад, паспорт, перепустка з закінченим терміном дії тощо.

Дійсність документа й інтелектуальна його підробка з'ясовується слідчим або оперативним шляхом. Повна або часткова підробка документів (матеріальний підлог) встановлюється експертом у процесі криміналістичної експертизи.

Залежно від кола вирішуваних питань, у криміналістичній експертизі документів виділяють два дослідницькі напрями: *експертизу письма* і *судово-технічну експертизу документів* (СТЕД).

I. Криміналістична експертиза письма досліджує наступні об'єкти:

- писемну (письмову) мову – рукописи (скорописи), створені й зафіксовані на папері чи іншій поверхні за допомогою графічних знаків;
- почерк – своєрідну систему звичних рухів, що вироблені до автоматизма під час написання документу;
- підписи – короткі рукописи, що засвідчують конкретних осіб, або ж здійснені від їхнього імені іншими особами;
- змінені почерки і підписи;
- стилізовані (друкованим варіантом) і цифрові письма.

II. СТЕД (судово-технічна експертиза документів) спрямована на встановлення підробки документів. Об'єкти цієї експертизи різноманітні: бланки документів; відбитки печаток, штампів; машинописи; підроблені підписи; підчистка; дописка; виправлення; травлення; змивання; заміна фотокар-

ток; залиті, закреслені, згаслі, вицвілі записи; гроші; записи вдавлених штрихів; розірвані, зім'яті, спалені та іншим чином пошкоджені документи; документи, споряджені спеціальними захисними засобами; матеріали письма та ін.

За допомогою криміналістичної експертизи документів можна вирішити низку питань ідентифікаційного та неідентифікаційного характеру. На досудовому слідстві й у суді висновки КДД є одним з джерел доказів, що мають змогу:

- ідентифікувати особу за почерком спірного тексту або підпису;
- ідентифікувати друкарську машинку за машинописом;
- ототожнити об'єкти, що ідентифікують, за відтисками печаток, штампів;
- встановити підробку або внесення змін у документ;
- з'ясувати істинний зміст документів;
- простежити взаємозв'язок документів;
- відновити початковий зміст тексту, підпису чи рукописного тексту та ін.

§ 3. Криміналістичне дослідження письма

Серед численних засобів комунікації, якими володіє сучасне людське суспільство, чи не головним залишається письмо — знакова система фіксації мови на певному матеріалі за допомогою графем, тобто друкованих і рукописних знаків, літер.

Алфавіт — систему графем — дитина починає опановувати ще у дошкільному віці. Вправи на засвоєння літер мають тоді ігровий характер. У цей період опанування техніки письма вимагає від дитини контролю над рухами та посиленої уваги. Навчання письму в школі уже має іншу мету і підпорядковане конкретним цілям — здобути стійкі письмово-рухові навички. При цьому активно працюють вища нервова система, орагни зору і сприйняття, опорно-руховий апарат. Навчання письму є поступальним процесом: від рисок, гачків, з'єднувальних штрихів учень поступово переходить до складів, слів, а далі — речень. Спочатку каліграфія відіграє для нього домінуючу роль. Але згодом, з набуттям навичок, учень усе відчутнішу перевагу надає змісту написаного — каліграфія поступово стає другорядною.

Залежно від цілей і завдань вправ на опанування письма в дитини під час процесу шкільного навчання виробляється *чотири типи навичок*:

1. *Технічні* — це вміння користуватися письмовим приладдям (правильно тримати ручку щодо паперу); зберігати правильну позу (положення корпусу, кистей рук щодо поверхні столу) та ін.

2. *Графічні* – це відтворення сприйнятого зображення (письмового знака чи літери) на папері, уміння писати чітко, швидко й акуратно, пов'язувати графеми у склади та слова.

3. *Орфографічні* – це вміння правильно проводити звукоподіл і безпомилково, згідно з нормами чинного правопису відображати фонему за допомогою відповідних графічних знаків при утворенні слів.

4. *Граматичні* – це оволодіння правил граматики (учення про будову мови) і практичне засвоєння норм морфології, синтаксису, пунктуації, способів словотвору тощо.

Опанувавши письмо, людина користується ним вільно, а створені нею рукописи неминуче відображають її мислення, світогляд, темперамент, словниковий запас, граматику та властиві їй письмово-рухові навички. Завдяки рукописному письму кожна людина спроможна висловлювати свої думки у письмовій формі за допомогою письмових знаків або умовних позначень. Отож, рукопис як кінцевий результат письмової діяльності людини за певних обставин може стати джерелом почеркознавчої експертизи.

У рукописі розглядають дві сторони письма: смислової та графічної.

Смислова сторона письма – це мова письма, яка відображає зміст написаного, стиль і манеру викладу, особливості лексики та ін., тобто це є спроможність автора викладати свої думки у письмовій формі.

Графічна (знакова) сторона письма – це зображення накреслених графічних знаків, виконаних звичними рухами, тобто це є почерк, за ознаками якого у процесі ідентифікації вирішується питання тотожності або відмінності. При дослідженні письма обидві його сторони – смислова та графічна – розглядаються у їх єдності та взаємозв'язку.

Отже, **письмо** – це додатковий до звукового мовлення засіб спілкування людей, який служить для передачі думки на відстань і закріплення її у часі за допомогою письмових знаків.

Виконаний рукопис, за рахунок єдності смислового та графічного планів, містить дуже багато (комплекс) ознак, важливих для проведення експертизи. Такі ознаки називаються ідентифікаційними, саме вони й складають *систему ідентифікаційних ознак письма*, до якої входять:

1) ознаки писемної (письмової) мови;

2) топографічні ознаки письма;

3) ознаки почерку, які поділяються на: а) загальні ознаки почерку; б) власні ознаки почерку.

Писемна (письмова) мова розкриває суть написаного, осягає зміст, стиль і манеру викладу думки, рівень володіння лексичними, граматичними та стилістичними ознаками почерка; а почерк характеризує накреслення письмових знаків та їх окремих елементів.

Отже, почерк є графічною (знаковою) стороною письма, тобто динамічною функцією, а писемна (письмова) мова відображає його інтелектуальну функцію. Це означає, що писемна мова є відображенням інтелектуальних навиків людини, а почерк – динамічних.

У процесі розвитку вчення про писемну мову у криміналістиці виник новий напрямок дослідження письма – *авторознавство*.

Цей напрямок дослідження є різновидом криміналістичної експертизи, який базується на наукових засадах по встановленню автора тексту за допомогою даних лінгвістики (фразеології, граматики) та інших галузей знань про мову і писемність.

Об'єктами дослідження є писемна мова та мовні навички: лексикофразеологічні, синтаксичні, стилістичні, орфографічні, пунктуаційні та окремі використання певних мовних засобів, зокрема мовні помилки, діалекти, невірне застосування слів тощо. Цим дослідженням вирішуються питання як ідентифікаційного, так і діагностичного характеру.

Тепер розглянемо, які ж ці ознаки письма? Передовсім ознайомимося з ними у наведеній нижче схемі, а далі аналітично розглянемо їх (див. рис. 17).

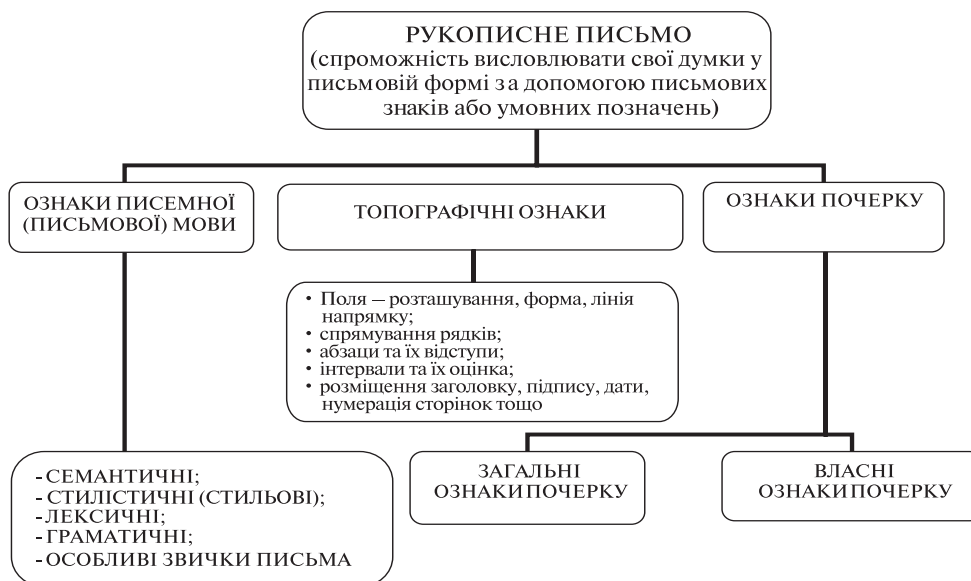


Рис. 17. Схема рукописного письма

Як бачимо зі схеми та зі смислової сторони письма ознаки писемної мови поділяються на п'ять груп. Окремо охарактеризуємо кожен з них:

1. **Семантичні ознаки** — це ознаки, що вказують на знання автором документа певних відомостей, основної думки, фактів, доступних обмеженому колу осіб (П. І. Б., посада, зазначення місцевості, джерела інформації, події та її подробиць) тощо.

2. **Стилістичні (стильові) ознаки** — це ознаки індивідуального стилю автора, що виявляються у використанні ним певних мовно-виражальних засобів і прийомів для висловлення своїх думок. До них належить:

- стильова характеристика писемної мови, яка може бути:
 - офіційно-ділова;
 - публіцистична (газетна);
 - художня;
 - наукова;
 - літературна;
 - виробничо-технічна;
 - розмовно-побутова;
- манера викладу: лаконічна, за якою словам тісно, а думкам простору; або ж багатослівна — з відхиленнями від основної думки, з повторами раніше викладеного;
- композиція — це побудова рукопису в цілому. Вона характеризується:
 - структурною послідовністю викладення думки;
 - логічними зв'язками між її вступом, основною частиною та висновком;
 - виділенням важливих думок;
 - абзацоподілом;
 - будовою окремих речень у рукописі та ін.

3. **Лексичні ознаки** — це властивий для автора та його рукопису словниковий запас, у якому визначають загальний рівень лексики та її особливості.

Досліджуючи загальний рівень лексики, тобто багатство, інтелектуальну складність тощо, її характеризують як багату, бідну або середню.

До особливостей лексики належать специфічні, конкретні слова, якими людина звикла користуватися у своєму повсякденному житті. У лікаря — медична мова; у фінансиста — бізнесова лексика; у юриста — юридична термінологія; у в'язня — тюремна (брутальна) тощо. Крім того, визначають й інші характерні слова, а саме:

- архаїзми — застарілі слова;
- неологізми — нові слова;
- варваризми — запозичені з інших мов із збереженням їхнього звукового оформлення;
- діалектизми — властиві для певного регіону;
- жаргонізми (морські, будівничі, тюремні, курсантські, студентські тощо) — вказують на належність особи до певної групи осіб, об'єднаної за родом заняття, соціальним статусом та ін.;

- професіоналізми – пов’язані з родом занять або професією;
- слова-паразити (зайві слова);
- історизми – слова, що характеризують певну епоху в історії та не мають сучасних синонімів;
- фразеологізми – стійкі словоутворення коротких висловів, наприклад: нагострити лижі – утекти; совати ніс – утручатися; точити яси – говорити та ін.
- вульгаризми – брутальні слова та ін.

4. **Граматичні ознаки** – характеризують загальний морфологічний рівень грамотності, знання автором рукопису мовних норм граматики та властиві лише йому помилки.

Рівень грамотності може бути низьким, середнім і високим.

Граматичні особливості виражаються у тому, наскільки добре знає автор правила словозміни, слововживання та пунктуації, як складає він слова і словосполучення у речення; до яких типів речень він найчастіше вдається (простих, складних, сполучникових, безсполучникових, ускладнених, неускладнених, питальних, окличних тощо).

Правописні відхилення здебільшого викликані незнанням тих чи інших загальноприйнятих орфографічних, синтаксичних та пунктуаційних норм правопису. У рукописі, відповідно, виникають характерні помилки, пов’язані з незнанням певного правила.

5. **Особливі звички письма** – це характерні виділення окремих частин тексту. До них належать шрифтові виділення, скорочення, переноси та ін. Назвемо їх:

- підкреслення;
- зміни нахилу окремих літер або слів;
- збільшення (зменшення) літер на початку або в кінці слова;
- нетрадиційні скорочення слів;
- специфічні способи виправляти літери, скорочувати слова, творити абрєвіатури, домальовувати елементи, робити вставки тексту та ін.;

• способи зазначення дати (1.XI-98 р.; 19 $\frac{1}{XII}$ -98 р.; 20 $\frac{5}{03}$ 01 р.; 01.02.2001р; 11.02.03р., 0.5 VII. 2003 р., 15/01- 04 р.) та ін.;

• особливості нумерації сторінок, виділення розділів, пунктів, абзаців, параграфів тощо;

• спосіб переносу та заповнення рядків та ін.

ТОПОГРАФІЧНІ ОЗНАКИ¹ – це ідентифікаційні ознаки письма, що пов’язані з просторовою орієнтацією та особливими звичками розміщення тексту або його окремих частин на аркуші паперу. До них належать:

¹ Ця ідентифікаційна ознака письма за своїм тлумаченням поміж вченими-криміналістами сприймається по-різному. Зокрема, в багатьох підручниках та навчальних посібниках вона виділена у самостійну групу, яка називається *топографічні ознаки*.

- загальне розміщення тексту (на одній сторінці);
- наявність берегів (полів). Поля за розміром можуть бути: малі (до 1,5 см); середні (до 3 см); великі (більше 3 см);
- береги (поля) за формою – рівномірні; трапецієподібні; сходинкові;
- лінія берегів (полів) – пряма; увігнута; випукла; ламана; хвиляста;
- розташування берегів (полів) – ліві; праві; невиразні;
- спрямування в рядках – горизонтальне; припідняте; приспущене;
- абзаци та абзацні відступи – малі (до 2 см); середні (до 3 см); великі (понад 4 см);
- розміри інтервалів між словами – малі (менші за ширину однієї букви); середні (одна-дві літери); великі (більше двох літер);
- розмір інтервалів між рядками (у нормі – дві літери);
- розташування слів та розділових знаків щодо лінії розлінування на папері (на лінії лінування, вище або нижче неї) та ін.;
- спосіб переносу слів щодо лінії письма – на середній, верхній, нижній лінії письма;
- розташування заголовку, звертання, підпису, дати, нумерації сторінок, адреси, місця складання документа та ін.

У експертній практиці топографічні ознаки мають як розшукове значення (вони входять до розшукової таблиці) за почерком, так і важливе ідентифікаційне значення (за ним встановлюють тотожність виконавця).

Як всі предмети матеріального світу відрізняються один від одного за ознаками, так і письмо характеризується своїми визначеними ознаками. Необхідно відмітити, що при наявності значного за об'ємом почеркового матеріалу, дослідження завжди починають із вивчення ознак писемної (письмової) мови. Вони мають велике допоміжне значення при проведенні експертизи почерку, особливо при вирішенні питання про наявність або відсутність тотожності. Крім того, дослідження ознак писемної (письмової) мови допомагає у вирішенні неідентифікаційних питань, а саме: у встановленні зміни скоропису почерку (через холод, недостатнє освітлення, незвичайне письмове приладдя тощо); а також у встановленні фізичного і психічного стану автора та визначення його віку, статі тощо. Отож, ознаки писемної (письмової) мови мають важливе ідентифікаційне значення як для встановлення авторства письма (авторознавчий напрямок дослідження), так і для ідентифікації особи за почерком.

§ 4. Класифікація загальних ознак почерку

Почерк як автоматизована система рухів, формується на основі умовно-рефлекторної діяльності у процесі вправ з виконання письма та під впливом

численних зовнішніх і внутрішніх чинників. Почерк кожної особи формується в специфічних умовах, до яких належать такі властивості, як *індивідуальність* письмово-рухових навиків і *відносна стійкість* ознак, яка відобразилася в рукописі та характеризується стабільністю уже виробленого динамічного стереотипу, котрий лежить в основі навички. У криміналістиці стійкість ознак потрібно розуміти як відносну стійкість саме тому, що почерк у процесі життєдіяльності людини, під впливом різноманітних чинників постійно піддається певним змінам. Наявність змін у почерку, що формують різні його варіанти, прийнято називати *варіаційністю*. Варіаційність свідчить про динамічність рухового навички, його залежність від частоти виконання письма, професії, віку, психічного стану, кістково-м'язової патології кінцівок рук та інших хвороб. Знання вищезазначених властивостей почерку дозволяють визначити можливість і надійність його дослідження з метою одержання незаперечних доказів.

Усі особливості письмово-рухових навиків, що виникають при виконанні письма, вивчаються за допомогою ідентифікаційних ознак. У теорії судово-почеркознавства вони розглядаються як система *загальних і власних ознак* почерку. Саме тому всі експертні дослідження проводяться з використанням їх у науково визначеній послідовності – від загальних до власних ознак почерку.

Загальні ознаки почерку – це ознаки, що характеризують його в цілому, як систему рухів. Вони, як правило, мають групову природу та виявляються протягом усього дослідження рукопису. Але виявити й дати належну оцінку їхнім властивостям – *індивідуальності та стійкості* – можливо лише при дослідженні відносно великого (до однієї сторінки) за об'ємом рукописного тексту. Загальні ознаки почерку відображають лише просторову орієнтацію рухів у рукописі. Вони тісно взаємозв'язані з названими вище властивостями, завдяки яким загальні ознаки наділені можливістю вирішувати ідентифікаційні, діагностичні та інші завдання почеркознавчої експертизи.

Розглянемо особливості загальних ознак почерку.

Ступінь виробленості почерку.

Вона означає спроможність особи, яка пише, користуватися загальноприйнятою системою скоропису. Залежно від міри виробленості почерку, розрізняють почерки: *маловироблений* (шкільний, повільний темп, висока точність руху з відповідністю до загальноприйнятих норм пропису); *середньовироблений* (перехідний від шкільного до швидкого письма; темп і координація рухів середня, почерк більш стійкий порівняно з маловиробленим почерком); *вироблений* (виконується вже сформованими рухами, швидким темпом, високою координацією рухів); *високовироблений* (темп і координація рухів вироблені до автоматизму, зв'язок рухів безперервний, спрощений).

Показниками виробленості почерку є: *темп руху* (швидкий, середній, повільний) та *координація руху* (висока, середня, низька).

Ступінь структурної складності почерку.

Вона характеризує графічну специфіку сформованості письмово-рухової навички, пристосованість (або непристосованість) до швидкого темпу письма та визначення переважних у ній рухів. Відповідно до цього почерки бувають: *прості* (шкільні, близькі до прописів); *спрощені* (за рахунок утрати штрихів, скорочення кількості руху аж до нечитабельних петльоподібних елементів); *ускладнені* (за рахунок збільшення штрихів, «прикрас» у вигляді додаткових елементів і їх частин або викривлення рухів); *стилізовані* (близькі до певних типів шрифтів).

Переважаюча форма рухів. Згідно класифікації вона може бути:

- *прямолінійна*, яка у свою чергу поділяється на:
 - а) прямолінійно-дугову (за рахунок прямолінійно-дугових елементів);
 - б) прямолінійно-кутову (за рахунок прямолінійно-кутових елементів);
- *криволінійна*, яка теж ділиться на:
 - а) дугову;
 - б) петльову;
 - в) овальну;
 - г) кутову.

Переважуючий напрямок рухів.

Переважуючий напрямок рухів визначається за виконанням дугоподібних елементів. Залежно від спрямованості (направлення) дугоподібних рухів, почерки поділяються на *лівоокружні* – рух проти годинникової стрілки та *правоокружні* – рух за годинниковою стрілкою. Відповідно до загальноприйнятих норм пропису більшість дугоподібних елементів виконується лівоокружними рухами. На практиці, при проведенні почеркознавчих експертиз, трапляються рукописи як із ліво-, так і з правоокружним напрямком рухів. Такі почерки прийнято називати *змішани* за напрямком рухів.

Крім того, напрямок виконання рухів у буквах має поділ за поздовжніми осьовими, тобто нахилом. Нахил почерка визначається розміщенням вертикальної осі письмового знака щодо лінії рядка письма. Залежно від цього, почерки розрізняють за їх нахилом.

У експертній практиці найчастіше трапляються рукописи з правим нахилом почерку; рідко – з лівим та без нахилу, тобто вертикальний почерк. Необхідно відмітити, що безладний (змішаний) нахил притаманний особам з маловиробленим почерком. Нахил належить до одного із самих нестійких загальних ознак почерку. Він може змінюватися при зміні звичних умов письма на незвичайні, або зміні приладдя письма на інше, незвичайне тощо.

За напрямком рухів почерки поділяються на дві групи:

- Загальний напрямок криволінійних рухів, який може бути:
 - *лівоокружний* (проти годинникової стрілки, *ш*-подібний);

- *правоокружний* (за годинникової стрілки, *t*-подібний);
- *змішаний* (виконується право-лівоокружними рухами).
- Напрямок повздовжніх осьових літер, який теж поділяється на:
 - *косий* (кут менший 45°);
 - *лівопохилий*;
 - *правопохилий*;
 - *вертикальний*;
 - *змішаний*.

Ці ознаки стосуються нахилу літер, який визначається шляхом з'єднання повздовжніх осьових від верхньої до нижньої частин літери щодо рядка письма.

Переважаюча протяжність рухів.

Як відомо, певні літери та знаки в різних почерках мають відмінне накреслення: вони можуть бути вищими й нижчими, розмашистими і стислими. Це викликано різною протяжністю письмово-моторних рухів по вертикалі, горизонталі та при виконанні позарядкових елементів. Протяжність рухів поділяється на три групи. Розглянемо їх варіанти.

- *Протяжність рухів по вертикалі*. Вона буває:
 - малою (з висотою в рядках букв до 2 мм);
 - середньою (з висотою в рядках букв від 2 мм до 5 мм);
 - великою (висота букв понад 5 мм).
- *Протяжність рухів по горизонталі*. Вона теж має градацію:
 - стисла (інтервал між елементами письмових знаків і буквами $1/2$ висоти букв та менший);
 - розмашиста (відстань між елементами та буквами рівна висоті букви або більша за неї);
 - середня (відстань у межах від $1/2$ висоти букви до цілої).
- *Протяжність рухів при виконанні позарядкових елементів*. Крім букв, почеркознавче значення мають і позарядкові елементи, але вони оцінюються тільки тоді, коли стійкі при повторі, наприклад, при виконанні їх елементів у буквах: *p, d, b, f, y, ц, в*, та ін. Протяжність рухів при виконанні як надрядкових, так і підрядкових елементів може бути *великою, середньою та малою*. Їх розміри (позарядкових елементів) оцінюються експертом у порівнянні до величини рядкових (малих) букв і їх елементів.

Ступінь безперервності рухів.

Це спроможність виконавця рукопису писати безперервними, зв'язними рухами без відриву пишучого приладу від паперу. Залежно від частоти відриву, почерку за ступенем безперервності поділяються на:

- зв'язні (від шести і більше літер у словах);

- середні (від чотирьох до п'яти літер);
- відривчасті (інтервальні), у яких з'єднуються не більше двох-трьох літер).

Натиск почерку.

Ця ознака відображає нерівномірність розподілу м'язових зусиль при виконанні рукопису. Натиск характерний для рукописів, які пишуться пером, — для кулькових ручок значення цієї ознаки маловагоме. Але при дослідженні й таких рукописів натиск необхідно враховувати. За своєю інтенсивністю (силою) натиск буває: *сильним, середнім, слабким*. Крім того, залежно від умов виконання рукопису й приладу для письма, натиски розрізняють ще й за місцем розташування в елементах письмових знаків. В основному їх визначає експерт під час дослідження із розрахунку відношення ширини елемента, виконаного з натиском, до ширини елемента, виконаного без натиску. Вважається, що середній натиск робить елементи букв у два рази ширшими, ніж елементи букв без натиску.

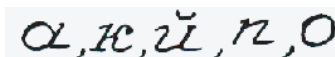
§ 5. Класифікація власних ознак почерку

Власні ознаки почерку в криміналістиці ще називають особливостями, які відображають письмово-рухові навички кожної конкретної людини. Вони проявляються у процесі виконання та з'єднання окремих письмових знаків і їхніх елементів. Цим особливостям почерку притаманна стійка повторюваність, індивідуальність та своєрідність, саме через це їх використовують під час дослідження почерку.

У процесі вивчення власних ознак почерку необхідно насамперед звернути увагу на своєрідне відхилення рухів у елементах письмових знаків від загальноприйнятих норм прописів. При виявленні таких відхилень у рукописі потрібно пам'ятати: чим рідше будь-яка ознака трапляється у різних осіб, котрі пишуть, тим вища її (ознаки) ідентифікаційна значимість. Для аналізу й оцінки цих відхилень необхідно знати норми структури елементів і їх графічних знаків, що передбачені прописом.

При частому писанні автоматизація письмово-рухових навичок стає настільки стійкою, що навіть свідомі спроби змінити свій почерк не призводять до позитивного результату. Тому рукопис людини має дві основні властивості: *індивідуальність та відносну стійкість* почерку.

Кожна літера, цифра складається з окремих елементів. Ті елементи, що є обов'язковими для побудови письмового знаку (без яких знак не буде читатися), називають *основними елементами* (див. мал. 18):



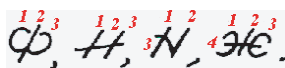
Мал. 18. Група окремих букв, для яких усі елементи є обов'язковими

Ті елементи, наявність або відсутність яких необов'язкова для створення письмового знаку, є *додатковими* (див. мал. 19).



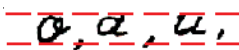


Мал. 19. Основні та додаткові елементи письмового знаку (стрілкою відмічені додаткові елементи)

Знаки, у яких елементи виконуються з відривом приладу для письма, називають *інтервальними*. При проведенні експертизи їхні елементи позначаються цифрами (стрілками) для диференціювання елементів букв (див. мал. 20):



Мал. 20. Інтервальні знаки та позначення їхніх елементів.

За розташуванням щодо ліній письма письмові знаки та їхні елементи поділяються на (див. мал. 21):

1. Рядкові – 
2. Надрядкові – 
3. Підрядкові – 

Мал. 21. Розташування елементів знаків щодо ліній письма

Перші з них (рядкові) не виступають за лінію письма, надрядкові виступають за верхню лінію, а підрядкові, навпаки, за нижню лінію письма.

При виконанні графічних знаків та їхніх елементів зазвичай пишуть, починаючи від їхньої крайньої лівої точки й закінчуючи крайньою правою. Тому, залежно від розташування, виділяють початкові, основні та кінцеві (заклучні) елементи знака, а також верхню, середню й нижню його частини, які залежать від місця розташування елементів при виконанні знака (див. мал. 22):



Мал. 22. Елементи знака залежно від їх розташування: 1 – початкові; 2 – основні; 3 – кінцеві (заключні).

При виконанні елементів графічних знаків рука може рухатися, як по прямій лінії так і по кривій. Відповідно до форми цих рухів розрізняють: *прямолінійні, овальні, напівовальні та з'єднувальні* елементи. Наприклад, елементи письмових знаків виконуються такими рухами (див. мал. 23):

1) прямолінійними: $\overset{1}{\rightarrow}л$, $\overset{1}{\rightarrow}к$.

2) овальними: $\overset{2}{\rightarrow}о$, $\overset{2}{\leftarrow}ю$.

3) напівовальними: $\overset{3}{\rightarrow}с$, $\overset{3}{\rightarrow}ф$.

4) з'єднувальними: $\overset{4}{\downarrow}н$, $\overset{4}{\downarrow}ж$.

Мал. 23. Структура виконання елементів знака

При написанні слів і словосполучень у рядку потрібно розрізняти:

- верхню;
- середню;
- нижню лінії письма.

Їх розрізняють при проведенні експертизи для подання характеристики власним ознакам почерку (див. мал. 24):



Мал. 24. Лінії письма: 1 – верхня, 2 – середня, 3 – нижня.

Тепер перейдемо до розгляду структурної класифікації **власних ознак почерку**.

Структурна складність рухів.

Має значення у тих випадках, коли буква або її елемент виконуються з

відхиленням від загальноприйнятих норм пропису. Так, якщо технологія виконання букв і їхніх елементів збігається із нормами пропису, то почерк вважається простим. При відсутності у накреслених літер певних елементів, їх класифікують як спрощені, а при збільшенні або наявності «прикрас», як при виконанні рядкових і позарядкових частин, – ускладненим почерком. Крім того, особливістю почерку можуть бути й заміни нормованих знаків іншими, зовні подібними або характерними для інших алфавітів.

Почерки залежно від складності рухів поділяються на (див. мал. 25):

1) *простий* (збігається з прописами): *л, б, в.*

2) *спрощений* (за рахунок втрати елемента): *я - я, а - а.*

3) *ускладнений* (за рахунок збільшення

кількості елементів): *а - а, б - б, (ф, ф, ф) - д.*

4) *наявністю заміни визначеного знаку*

іншим знаком.

л - в, о - ф.

Мал. 25. Складність рухів при виконанні письмових знаків


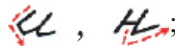

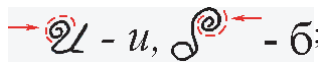


Форма рухів.

Експертною практикою встановлено, що при виконанні та з'єднанні письмових знаків і їх елементів форма рухів переважно прямолінійна та кривоолінійна. Прямолінійні та кривоолінійні рухи при виконанні письмових знаків і їх елементів можуть утворювати кути, трикутники, ламані та звивисті лінії, а також круги, овали, дуги, петлі тощо. Кутова форма переважно утворюється за рахунок різкої зміни напрямку прямолінійних ліній; звивиста – унаслідок плавного, дугоподібного переходу від одного кривоолінійного руху до іншого.

При виконанні рядкових і позарядкових елементів овальними, напівовальними і петльовими рухами та відповідно до прописів їх форма може змінюватися на прямолінійну, кутову та звивисту.

Щодо додаткових елементів письмових знаків у рукописах, то вони переважно виконуються прямолінійними, кутовими та звивистими рухами.

Розглянемо приклади форми рухів при написанні графічних знаків (див. мал. 26):

- прямолінійна  - ч, п;
- кутова  ;
- дугова;  ;
- овальна (спіраль)  - ц, б;
- звивиста  ;
- петльова  ;

Мал. 26. Різновиди форми рухів при виконанні письмових знаків та їх елементів


Напрямок рухів

Ця ознака при дослідженні письмових знаків і їх елементів завжди повинна аналізуватися з урахуванням форми рухів конкретного знака. Так, криволінійні елементи (овали, дуги, кола, напівовали) виконуються у рукописах як лівоокружними, так і правоокружними рухами. Прямолінійні елементи виконуються вертикальними рухами знизу вгору (відм. 1); згори вниз (відм. 2); горизонтальними рухами (відм. 3) тощо (див. мал. 27).

При з'єднанні елементів у письмових знаках і письмових знаків між собою напрямлення рухів аналогічні тим, якими виконуються букви та їх частини.

Опис напрямку рухів потрібно виконувати приміром так (див. мал. 27): «... встановлено збіг за такими ознаками: напрямом рухів при виконанні надрядкового елемента букви «б» – знизу вгору (відм. 1); при виконанні прямолінійних елементів бункв «н», «у» – згори вниз (відм. 2); додаткового елемента надрядкової частини букви «т» – (відм. 3); рядкової частини елементів букви «в» – справа наліво (відм. 4); рядкової частини елементів букв «в», «б» – правоокружний (відм. 5); рядкового овалу букви «р» – лівоокружний напрям (відм. 6) та ін.»:

1) знизу вгору  ;

2) згори вниз  ;

- 3) зліва направо \vec{m} , φ ;
- 4) справа наліво \vec{b} - в;
- 5) правоокружний \vec{b} - в, \vec{b} - б;
- 6) лівоокружний \vec{p} - р;

Мал. 27. Різновиди напрямку рухів при виконанні графічних знаків і їх елементів

Протяжність рухів.

Ця ознака застосовується для характеристики розмірних особливостей рухів при виконанні прописних, рядкових і позарядкових елементів. Вона використовується як для характеристики букв, так і їх окремих елементів.

Протяжність рухів при виконанні письмових знаків і їх елементів аналізують із двох позицій:

1) протяжність рухів по вертикалі, яка може бути збільшена (див. відм. 1.1) або зменшена (див. відм. 1.2) (див. мал. 28):



Мал. 28. Протяжність рухів при виконанні письмових знаків і їх елементів по вертикалі



2) протяжність рухів по горизонталі, яка також може бути збільшена (див. відм. 2.1) або зменшена (див. відм. 2.2) (див. мал. 29):



Мал. 29. Протяжність рухів при виконанні письмових знаків та їх елементів по горизонталі

Кількість рухів.

Ця ознака має ідентифікаційне значення лише в тому випадку, якщо письмовий знак виконується з більшою чи меншою кількістю рухів порівняно зі стандартними прописами. Кількість рухів при виконанні письмових знаків та їх елементів може бути (див. мал. 30):

- 1) збільшена ;
2) зменшена .

Мал. 30. Кількість рухів при виконанні письмових знаків та їх елементів

Послідовність рухів.

Ця ознака набуває ідентифікаційного значення тоді, коли порушується, порівняно з прописами, послідовність виконання елементів букви. Таке порушення найчастіше трапляється при виконанні букв «в», «н», «ж», «х» і письмових знаків, що мають позарядкові елементи. Під час дослідження почерку послідовність при виконанні елементів букв позначають цифрами «1», «2», «3» і т. д. (відм. 1, 2, 3, 4, див. мал. 31).



Мал. 31. Послідовність рухів при виконанні елементів у письмових знаках

Відносне розміщення рухів.

Ця власна ознака почерку є однією з найбільш складних за своїм розумінням та тлумаченням. Її часто плутають із власною ознакою, що має назву протяжність рухів по вертикалі та по горизонталі.

Відносне розміщення рухів аналізує власні ознаки почерку за їхнім багатоваріантним розміщенням рухів під час виконання графічних знаків та їх елементів. Ця ознака розглядається щодо відношення таких рухів:

- точок початку рухів;
- точок закінчення рухів;
- точок з'єднання рухів;
- точок перетину рухів при виконанні письмових знаків і їх елементів;
- розміщення рухів по вертикалі при виконанні письмових знаків і їх елементів;
- розміщення рухів по горизонталі при виконанні письмових знаків і їх елементів.

Розглянемо деякі найбільш характерні приклади цієї ознаки.

◆ Розміщення точки початку рухів щодо лінії лініювання чи письма при виконанні рядкової букви «л» — низьке (відм. — а); на лінії (відм. — б); високе (відм. — в). Див. варіанти 1, 2 (див. мал. 32).



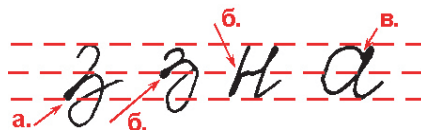
Мал. 32. Розміщення точки початку рухів щодо лінії лініювання (варіант 1), та лінії письма (варіант 2).

◆ Розміщення точки закінчення рухів щодо лінії лініювання при виконанні підрядкового кінцевого елемента в буквах «з», «д» — на лінії лініювання. (див. мал. 33).



Мал.33. Розміщення точки закінчення рухів щодо лінії лініювання.

◆ Розміщення точки з'єднання рухів щодо лінії письма при виконанні рядкової та підрядкової частин букв «з», «н», «а» — на нижній лінії письма (відм. а); на середній лінії письма (відм. б); на верхній лінії письма (відм. в), (див. мал. 34).



Мал. 34. Розміщення точки з'єднання рухів щодо лінії письма

Ця ознака також розглядається щодо елементів графічного знака та елементів з'єднання його з іншими знаками. Наприклад:


◆ Розміщення точки перетину рухів щодо лінії письма при зв'язуванні другого основного елемента у рядковій букві «и» — на верхній лінії письма (відм. а); на середній лінії письма (відм. б); на нижній лінії письма (відм. в) (див. мал. 35):



Мал. 35. Розміщення точки перетину рухів при виконанні елементів письмового знаку щодо лінії письма

◆ Розміщення рухів по вертикалі при виконанні основних вертикальних елементів у рядкових буквах «н», «ж», «т» – (див. варіант 1) – зміщення вниз (відм. а); зміщення вгору (відм. б).

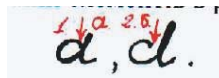
У деяких почерках графічні знаки (а не лише їхні елементи) можуть виконуватися завжди вище або нижче від рядка лінії письма, приміром у слові «оборона» буква «о» виконана між верхньою та середньою лініями письма та між середньою і нижньою (див. варіант 1, 2 мал. 36).

Варіант 1. 

Варіант 2. 

Мал. 36. Розміщення рухів при виконанні букв та їх елементів по вертикалі

◆ Розміщення рухів по горизонталі при виконанні елементів у рядковій букві «а» – початковий елемент букви примикає до овалу (відм. 1); початковий елемент на відстані (відм. 2) (див. мал. 37).



Мал. 37. Розміщення рухів по горизонталі при виконанні елементів букви «а»

Ступінь зв'язності (безперервності) рухів або вид зв'язку рухів.

Ступінь зв'язності букв у почерку залежить від кількості безперервно виконаних букв у слові. Ця ознака утворюється внаслідок звичних відривів приладу для письма від паперу при зв'язуванні елементів у буквах або ж букв у словах. Розрізняють два види зв'язку:

- 1) *інтервальний* (відривчастий) (відм. 1);
- 2) *злитий* (з'єднаний) (відм. 2) (мал. 38).

Перериви при виконанні букв та їхніх елементів можуть бути як всередині письмового знака, так і між певними знаками.

Експертною практикою встановлено, що найбільше ідентифікаційне значення має інтервальний вид з'єднання, особливо при виконанні букв «в», «п», «д», «у», який виконується з нарядковими елементами, а також букви «ж», «ц», «щ», «ф», тобто ті, які менше задіяні на письмі.

На мал. 38 показано інтервальне та злите накреслення букв «к» та «ж». Зверніть увагу на утворені між елементами графем інтервалів у варіанті 1.

У наступному прикладі (варіанті 2) вони відсутні – другий верхній і кінцевий елементи букви «к» виконано зливо, тобто безперервним рухом.

У висновку експерта ці ознаки записуються таким чином: ступінь безперервності рухів при зв'язуванні елементів у буквах «к», «ж» – інтервальний (відм. а, б); ступінь безперервності рухів при зв'язуванні другого та кінцевого елементів у букві «к» – злитий (відм. в, г) (див. мал. 38).



Мал. 38. Безперервність рухів. 1) інтервальний зв'язок елементів літер «к», «ж»;
2) безперервний зв'язок елементів літери «к»

В експертній практиці при проведенні почеркознавчих експертиз спеціалісти використовують ще більш деталізовану класифікацію власних ознак почерку. Ми ж виклали лише основи почеркознавчого матеріалу. Тому що в якому б обсязі він не досліджувався, основними характеристиками його повинні бути такі, як *відносна стійкість* та *індивідуальність почерку*, оскільки лише за цієї умови можлива ідентифікація автора рукопису.

§ 6. Розробка та складання розшукової таблиці за почерком

У слідчій та оперативній практиці нерідко виникає необхідність розшуку та встановлення злочинця за рукописним письмом. Загальновідомо, що особу розшукують і встановлюють за впізнавальними фотознімками – шляхом портретної ідентифікації. Менш відомим, але не менш ефективним є встановлення конкретної особи (автора) певного рукописного тексту чи підпису за допомогою експертного дослідження письма й почерку. Таке ідентифікаційне дослідження здійснюється у три етапи, якими передбачено складання так званої алфавітної розробки та розшукової таблиці за почерком.

Розшукова таблиця – це короткий, наочно синтезований опис найхарактерніших ознак письмової мови, загальних і власних ознак почерку, який дозволяє отримати орієнтовну інформацію про письмовий документ і його виконавця.

Підстави для складання розшукової таблиці за почерком:

- при виявленні на місці події документа з рукописним текстом, за яким треба розшукати його виконавця або встановити джерело інформації;

- при отриманні поштою анонімного листа, який має інформацію оперативного інтересу;
- для встановлення особи, яка проживає в іншому місті чи регіоні;
- для розшуку особи оперативним шляхом;
- з метою перевірки матеріалів, одержаних оперативним шляхом;
- при порушенні кримінальної справи на стадії досудового розслідування.

Розглянемо складання розшукової таблиці за почерком згідно її етапів.

На *першому етапі* вся робота складається з підготовки до проведення криміналістичного дослідження документа, письма та почерку. Завданнями такого дослідження передбачено отримати орієнтовну інформацію про певний документ чи особу, яка розшукується. З цією метою рукописний документ усебічно вивчають на наявність слідів пальців рук, аналізують зміст документа; з'ясовують джерело надходження інформації та її фактичні дані, якими володіє особа (автор цього документа); висуваються різні версії, припущення та перевіряються їхні наслідки; визначають коло найбільш підозрілих осіб або осіб із зухвалою поведінкою, які викликають оперативний інтерес та ін.

Другий етап складання розшукової таблиці стосується лише дослідження найбільш характерних ознак почерку, що були виявлені під час вивчення документа, а також складання двох окремих документів: *алфавітної розробки почерку та розшукової таблиці за почерком*. Оскільки вивчення й перевірка отриманих матеріалів відбуваються на стадії досудового розслідування кримінальної справи, то для того, щоб розробити та скласти розшукову таблицю за почерком, необхідно провести відповідну підготовчу роботу, яку проводить слідчий разом з експертом або доручає її безпосередньо експерту-почеркознавцю.

Насамперед слід детально вивчити матеріали справи, за якою треба скласти розшукову таблицю, а також вивчити ознаки письмового викладу та мови документа. Далі ретельно дослідити загальні та власні ознаки почерку й умовно намітити (відібрати) ті з них, які з часом буде використано для алфавітної розробки почерку. І лише після аналізу та вивчення ознак почерку переходять до складання алфавітної розробки почерку, яка передує складанню розшукової таблиці за почерком.

Алфавітну розробку почерка здійснює експерт-почеркознавець за дорученням слідчого, органу дізнання. Вона належить до робочої чернетки та слугує допоміжним матеріалом при складанні розшукової таблиці за почерком. Експерт-почеркознавець у алфавітному порядку виписує із досліджуваного документа графеми з ознаками почерку, що мають найбільше ідентифікаційне значення та переносить їх шляхом перемальовування в алфавітну розробку почерку. Перенесені графеми ретельно аналізують, особливу увагу звертають на закономірні особливості написання букв на початку, в середині та в кінці слів, відшукують у них найбільш характерні, індивідуальні та стійкі озна-

ки. Кожна ознака отримує свою класифікаційну назву згідно з характеристикою власних ознак почерку та позначається відповідною позначкою. Після закінчення алфавітної розробки почерку переходять до складання розшукової таблиці за почерком.

Вимоги до розшукової таблиці за почерком. У розшукову таблицю заносять ознаки почерку, що доступні спостереженню неозброєним оком, тобто найбільш характерні, ті, що відразу привертають до себе увагу і впадають в очі. Відібрані букви з ознаками почерку повинні мати хорошу наочність – бути зримими без мікроскопа. Відбирають букви лише з ознаками, що мають безперечне відхилення від загальноприйнятих норм пропису. Усі ознаки почерку повинні бути стійкими у своїй сукупності неповторними, своєрідними, індивідуальними, тобто рідко траплятися в почерках інших осіб. Важлива вимога – їх кількість у таблиці повинна бути не меншою за десять.

Успіх розшуку особи за рукописним документом залежить від того, наскільки вміло складено алфавітну розробку та відібрано з документа найбільш стійкі, характерні інформативні ознаки, які згодом заносять у розшукову таблицю за почерком. Тож при складанні розшукової таблиці конче необхідно дотримуватися її структурної послідовності. Для цього, на початку, під заголовком «розшукова таблиця», зазначають назву (заголовок) рукописного документа. У разі відсутності назви, подають слова з яких він починається. Наприклад, «Тов. Сидоренко! Хочу Вам повідомити...» і якими словами закінчується «...звернути на це увагу. Доброзичливець».

Далі описуються паспортні дані особи, яка розшукується (якщо вони відомі): П. І. Б., рік народження, місце народження, ким розшукується, по якій справі та ін. Після вступної частини переходять до опису характерних ознак мови та почерку.

Ознаки писемної (письмової) мови:

- стилістичні (стильові) ознаки;
- лексичні ознаки;
- граматичні ознаки;
- особливі звички (своєрідне виконання різних позначень, букв і словосполучень).

Топографічні ознаки: ознаки, що відображають просторову орієнтацію, яка стосується розміщення фрагментів рукопису та виконання окремих рухів на папері.

Загальні ознаки почерку:

- ступінь виробленості почерку;
- ступінь структурної складності почерку;
- переважаюча форма рухів;
- переважаючий напрям рухів;
- переважаюча протяжність рухів;

- ступінь безперервності рухів;
- натиск почерку.

Власні ознаки почерку:

- структурна складність рухів;
- форма рухів;
- напрямки рухів;
- протяжність рухів;
- кількість рухів;
- послідовність рухів;
- відносне розміщення рухів;
- ступінь зв'язності (безперервності) рухів.

Власні ознаки почерку мають важливе ідентифікаційне значення саме завдяки наявності своєрідним властивостям – *індивідуальності* та *відносній стійкості*. Ці властивості почерку зберігаються навіть при навмисному зміні особаю свого почерку.

Для опису власних ознак почерку складається таблиця у вигляді наочної характеристики особливостей ознак почерку, що виписані та перемальовані із досліджуваного рукописного письма. Наведемо схему прикладу розшукової таблиці за почерком (див. мал. 39).

У графі «примітка» вказуються окремі застереження до характеристики опису букв та на особливості виконання їхніх елементів. Крім того, у цій графі проставляють знаки у вигляді плюсів (+) і мінусів (–), де плюс (+) означає збіг порівнюваних ознак, а мінус (–) – їх розбіжність.

Отже, розробка почерку та складання розшукової таблиці дозволяє отримати короткий синтез опису найбільш характерних ознак почерку, які є орієнтованим джерелом інформації про особу, яка розшукується. Щоб унаочнити й полегшити орієнтування та сприймання ознак почерку в документі, а також для більшої переконливості в їхній об'єктивності, під розшуковою таблицею необхідно розмістити масштабний фотознімок з фрагментом досліджуваного рукописного тексту.

Третій етап належить до найбільш відповідальних, оскільки він є завершальним і стосується лише перевірки та встановлення тотожності або розбіжності між порівнюваними почерками.

Розшук виконавця рукописного письма здійснюється шляхом попереднього вивчення документів у різних установах, організаціях, підприємствах через відділи кадрів, бухгалтерію, лікувальні заклади, тобто у тих місцях де вони зосереджені та зберігаються. Але найперше перевіряється коло тих осіб, які викликають підозру до такої схильності або згідно з розробленою версією могли виконати досліджуваний рукописний документ, потім – розшукують виконавця рукописного письма.

Тема 8. Криміналістичне дослідження документів, письма та почерку

№ п/п	Букви алфавіту (цифри)	Ознаки букв у документі дослідження	Характеристика опису власних ознак почерку	Примітка
1.	и, н		Форма руху при виконанні букв „и”, „н” – кутова	+
2.	в		Напрямок руху при виконанні рядкової частини у букві „в” – правоокружний	-
3.	б, т		Кількість рухів при виконанні букв „и”, „б”, „т” – збільшена	+
4.	и, ж		Послідовність рухів при виконанні елементів у буквах „и”, „ж” – відзначена цифрами	+
5.	л		Розміщення точки початку руху в рядковій букві „л” відносно лінії письма – низьке (а)	+, -
6.	к		Ступінь безперервності руху при зв’язуванні елементів у буквах „к”, „ж” – інтервальна	+
7.	м		Протяжність руху по вертикалі при виконанні букв „м”, „а” – збільшена; „т” – зменшена	+
8.	р		Напрямок руху при виконанні рядкової частини у букві „р” – лівоокружний	+
9.	а, б		Структурна складність руху при виконанні кінцевих елементів у буквах „а”, „б” – ускладнена	+

Мал. 39. Розшукова таблиця за почерком

Слідчий (орган дізнання) передовсім проводить порівняльне дослідження зі встановлення ознак почерку в розшуковій таблиці з ознаками почерку в документі особи, що підлягає перевірці. Для цього ознаки письмової мови, а також загальні та власні ознаки почерку рукописів-зразків порівнюють з аналогічними ознаками, зафіксованими в розшуковій таблиці почерку. У тих випадках, коли більшість ознак почерку не збігаються з ознаками, що вказані в таблиці, такий рукопис виключають із подальшого порівняльного дослідження.

Отже, завдяки розшуковій таблиці слідчий (оперативник) методом виключення може перевірити значний масив документів, відібрати для експертного дослідження лише ті рукописи, які мають найбільшу подібність, та близькі характеристики для проведення почеркознавчої експертизи

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Як історично розвивалася експертиза письма? Дайте характеристику етапів її становлення.
- Що таке неідентифікаційне дослідження письма?
- Які Ви знаєте способи маскуванню почерку?
- Чим відрізняється трактування терміну «документ» у кримінальному праві та у криміналістиці?
- Назвіть види документів.
- Що таке підробка документа? Охарактеризуйте її види.
- Які питання вирішує судово-технічна експертиза документів?
- Назвіть та охарактеризуйте навички оволодіння письмом.
- Які Ви знаєте ознаки письмової мови? Дайте їм тлумачення.
- Назвіть і розкрийте зміст загальних ознак почерку.
- Дайте характеристику класифікації власним ознакам почерку.
- Чи є різниця між письмом і почерком? Аргументуйте свої судження.
- Що таке розшукова таблиця за почерком? Яке її призначення?
- У яких випадках складають розшукову таблицю за почерком?
- Із яких етапів складається розшукова таблиця за почерком?
- Назвіть вимоги до складання розшукової таблиці за почерком?
- Розкажіть про основні елементи структури розшукової таблиці за почерком.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (3, 9, 14, 18, 23, 24, 26, 33, 36, 37, 42, 48, 49).